

امام علی علیه السلام الگوی رفتار با همسر

حجت الاسلام والمسلمین حسن شیرزاد کمانگر*

اشاره

خانواده کوچک‌ترین واحد اجتماعی و با این وجود، ستون اصلی جامعه است. این نهاد، محلی است که آرامش، تعادل روانی و شخصیت افراد در آن شکل می‌گیرد و نقشی حیاتی در تحولات اجتماعی دارد. خانواده در تعالیم اسلامی، جایگاهی محوری دارد که رشد مادی و معنوی فرد را تضمین می‌کند؛ به شرطی که روابط بر پایه عقلانیت، اخلاق و منطق اسلامی بنا شود. اسلام دینی جامع است که مسلمانان را موظف می‌داند که سبک زندگی و روابط خانوادگی خود را بر اساس این آموزه‌ها تنظیم کنند. برای تسهیل این امر، اسلام بر الگوپردازی از انسان‌های کامل تأکید دارد تا بتوانیم مسیر زندگی را با اطمینان بیشتری طی کنیم و به سعادت و رضایت الهی دست یابیم.

امام علی علیه السلام که در قرآن به صفاتی چون «پاکان از بدی‌ها»،^۱ «نیکوکاران»،^۲ «اولی الامر»،^۳ «راست‌گویان»^۴ و «جان» پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله^۵ توصیف شده‌اند، نمونه‌ای کامل از این الگوها

* محقق پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

۱. احزاب: ۳۳؛ مراد از آیه تطهیر، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، فاطمه، علی و حسن و حسین علیهم السلام هستند (علی بن ابراهیم قمی، تفسیر القمی، ج ۲، ص ۱۹۳).
۲. انسان: ۵؛ مراد از «الأبرار»، علی، فاطمه، حسن و حسین هستند (فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۶۱۶).
۳. آل عمران: ۶۱؛ مراد از «انفسنا»، امام علی علیه السلام است (محمد بن مسعود العیاشی، تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۱۷۷).
۴. نساء: ۵۹-۸۳؛ آیه «أولی الامر» درباره امیرمؤمنان علی است (علی بن ابراهیم قمی، تفسیر القمی، ج ۱، ص ۱۴۲).
۵. توبه: ۱۱۹؛ «صادقین» بر علی علیه السلام، آل محمد و ائمه معصومان علیهم السلام منطبق شده است (علی بن ابراهیم قمی، تفسیر القمی، ج ۱، ص ۳۰۷).
۵. همان.

هستند. الگو قراردادن رفتار و گفتار ایشان، مسیر صحیح تعاملات خانوادگی را روشن می‌کند و می‌تواند زندگی پر از آرامش و سعادت‌مندی را برای خانواده‌ها به ارمغان آورد.

در مخزن لایموت، دردانه علی است در کون و مکان، امیر فرزانه علی است در کعبه ظهور کرد، تا بر همه کس معلوم شود که صاحب‌خانه، علی است

تعریف واژه «الگو»

الگو در لغت فارسی به معنای مدل، سرمشق، شخص یا چیزی است که معیار و نمونه برای دیگران یا دیگر چیزهاست.^۱ همچنین به معنای نمونه و سرمشق است.^۲ در لغت عربی از آن به «اسوه» و «قدوه»^۳ تعبیر شده است. هر دو واژه آن در قرآن به کار رفته است.^۴

ضرورت الگوپذیری از سیره حضرت علی علیه السلام در جایگاه اسوه

امروزه که انسان پیوسته در معرض انتخاب‌های سرنوشت‌ساز و چالش‌های فراوان است، داشتن «الگو» نقشی حیاتی برای او ایفا می‌کند؛ چراکه الگو می‌تواند چارچوبی معتبر برای تنظیم رفتار، تصمیم‌گیری‌های اخلاقی و درنهایت دستیابی به کمال فردی و آرامش جمعی (به‌ویژه در محیط خانواده) فراهم آورد. قرآن کریم و روایات بر این امر تأکید ویژه‌ای دارند؛ برای مثال پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در اشاره به مقام حضرت علی علیه السلام فرمودند: «وَلَكَ بِهَارُونَ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ إِذِ اسْتَضَعَفَهُ قَوْمُهُ وَكَادُوا يَقْتُلُونَهُ»؛^۵ یعنی تو مانند هارون در امت من هستی که قومش او را ضعیف شمردند و در اندیشه کشتنش برآمدند.

بهترین الگو برای تعاملات اجتماعی به‌ویژه در کانون خانواده، افرادی هستند که سوابق درخشانی دارند. علی علیه السلام به دلیل داشتن جایگاه «انسان کامل»، بهترین نمونه برای الگوبرداری محسوب می‌شوند. ایشان که توسط پیامبر صلی الله علیه و آله به مقاماتی چون «صدیق اکبر»، «کشتی نجات»^۶ و «روشنی بخش دنیا»^۷ توصیف شده‌اند، خود نیز تأکید می‌کردند: «فَإِنَّا صَنَائِعُ رَبِّنَا وَالنَّاسُ بَعْدُ

۱. علی اکبر دهخدا، لغت‌نامه، ج ۳، ص ۳۲۴۸ و ۵۴۲.

۲. حسن انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۱، ص ۵۴۲.

۳. خلیل بن احمد فراهیدی، کتاب العین، ج ۵، ص ۱۹۵؛ ج ۷، ص ۳۳۳.

۴. ممتحنه: ۴ و ۶؛ احزاب: ۲۱.

۵. حسن بن ابی الحسن دیلمی، ارشاد القلوب الی الصواب، ج ۲، ص ۴۲۰.

۶. سلیمان بن ابراهیم قندوزی، ینابیع المودة لذوی القربی، ج ۲، ص ۳۱۶-۳۱۷.

۷. نهج البلاغه، نامه ۲۸؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۱، ص ۱۱۳.

صَنَائِعُ لَنَا: ^۱ ما پروردهٔ پروردگاریم و مردم پس از ما تربیت یافته ما هستند». سفارش‌ها عملی ایشان، اهمیت این حوزه را نمایان می‌کند. ایشان به کمیل می‌فرمایند: «ای کمیل، خانواده‌ات را فرمان ده که روزها در پی کسب کرامت نفس باشند و شب‌ها به یاری نیازمندان برخیزند».^۲

عرصه‌های الگوی رفتاری امام علی علیه السلام با همسر

۱. آرامش بخشی

خداوند در قرآن کریم هدف اصلی ازدواج را «آرامش و سکون قلبی» معرفی می‌کند: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا...».^۳

بنابراین زیربنای زندگی مشترک، آرامش است، نه اضطراب و تنش بر سر مسائل جزئی و پیش پا افتاده. امام علی علیه السلام در جایگاه شوهری که خود مخاطب و بهره‌مند این آرامش بود، فرمود: «لَقَدْ أَنْظَرُ إِلَيْهَا فَتَنَكُشِفُ عَنِّي الْهُمُومُ وَالْأَحْزَانُ»؛^۴ هرگاه به فاطمه نگاه می‌کردم، تمام غم‌ها و اندوه‌هایم برطرف می‌شد» و پس از شهادت آن بانو، در اوج اندوه خطاب به ایشان فرمود: «ای دختر محمد، به چه کسی تسلی و آرامش جویم؟ تا زنده بودی، با تو آرامش می‌یافتم، اکنون پس از تو چگونه آرام گیرم: «بِمَنْ الْعَزَاءُ يَا بِنْتَ مُحَمَّدٍ؟ كُنْتُ بِكَ أَتَعَزَّى فَفِيمَ الْعَزَاءِ مِنْ بَعْدِكَ؟»^۵

این آرامش بخشی تا آخرین لحظه زندگی مشترک ادامه داشت؛ تا آنجا که حضرت علی علیه السلام در لحظات پایانی، از باب شکر و قدرشناسی به درگاه خدا عرضه داشت: «اللَّهُمَّ إِنِّي رَاضٍ عَنْ ابْنَةِ نَبِيِّكَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: خدایا، من از دختر پیامبرت کاملاً راضی و خشنودم».^۶

زن و شوهری که در خانه یکدیگر را به آرامش می‌رسانند، درحقیقت همان راه علی و فاطمه علیهما السلام را می‌روند و خانه‌شان بهشت کوچک دنیوی می‌شود. بانویی اظهار می‌دارد: «ازدواج به انسان پستوانه می‌بخشد. هنگامی که احساس می‌کنم همسرم حامی من است و کسی را دارم که هنگام خستگی و بروز مشکلات می‌توانم به او پناه ببرم، این احساس برایم آرامش بخش

۱. نهج البلاغه، نامه ۲۸.

۲. نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، حکمت ۲۵۷، ص ۶۸۳.

۳. روم: ۲۱.

۴. علی بن عیسی اربلی، کشف الغمه فی معرفة الأئمة علیهم السلام، ج ۱، ص ۳۶۳.

۵. شیخ عباس قمی، الأنوار البهیة، ص ۷۰.

۶. احمد رحمانی همدانی، فاطمة الزهرا بهجة قلب مصطفی صلی الله علیه و آله، ص ۵۷۸.

است. (این اظهارات مربوط به تجربه زندگی زن ۴۵ ساله‌ای با ۲۲ سال سابقه ازدواج است).^۱

۲. ساده‌زیستی و قناعت

امام علی علیه السلام و حضرت فاطمه علیها السلام با اینکه از نزدیک‌ترین خویشاوندان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بودند، زندگی فقیرانه‌ای را آغاز کردند. زیرانداز آنها پوست گوسفندی بود که شب بر روی آن می‌خوابیدند و در روز به شتر آبکش خود بر روی آن علوفه می‌دادند. رواندازشان نیز تکه عبای مندرس یمنی بود که آن‌قدر بزرگ نبود که هم زمان هم‌روی سر و هم پایشان را بپوشاند. بالشی از چرم داشتند که درونش با لیف خرما پر شده بود؛ ولی مهم آن است که زندگی مشترک آنان دارای تداوم و پیوستگی حیرت‌آوری هم بود که وصف‌ناپذیر است. همان‌طور که حضرت زهرا علیها السلام خطاب به شوهرش فرمودند: ای علی، من فاطمه دختر رسول خدا هستم؛ خداوند مرا همسر تو گردانید تا در دنیا و آخرت از آن تو باشم تو از همه به من برتر و نزدیک‌تر هستی.^۲

متأسفانه در دنیای امروز که مصرف‌گرایی، تجمل‌گرایی و رقابت برای «بیشترداشتن» به فرهنگ غالب تبدیل شده است، ساده‌زیستی نه تنها یک انتخاب اخلاقی و معنوی، بلکه ضرورتی حیاتی است. بنابراین همان‌گونه که زندگی مشترک حضرت علی و حضرت زهرا علیها السلام با پوست گوسفند و عبای کهنه اما سرشار از عشق و جاودانگی بود، ما نیز می‌توانیم در عصر ماشین و ساختمان‌های آسمان‌خراش، با انتخاب آگاهانه ساده‌زیستی، هم دنیای خود را زیبا کنیم و هم آخرت‌مان را ضمانت نماییم.

۳. افتخار و احترام به همسر

همسری که دارای اخلاق نیکو و صفات پسندیده است، افتخاری برای شوهر خواهد بود و سزاوار است؛ از این‌رو شوهر باید در زمان‌های گوناگون از او تعریف کند و به وجودش افتخار نماید؛ چون اظهارش در حضور همسر، نوعی شکرگذاری از پروردگار و قدردانی از اوست که می‌تواند زمینه‌ای برای رشد و تعالی بیشتر ایشان و تداوم به حفظ چنین آراستگی باشد. این امر اگر در جمع دیگران انجام گیرد، افزون بر آثار پیش گفته، می‌تواند الگویی برای دیگر بانوان باشد. امام علی علیه السلام به همسری فاطمه علیها السلام افتخار می‌کند که به نمونه‌های مهمی از بیانات امام علیه السلام اشاره می‌شود.

۱. https://jwfs.alzahra.ac.ir/article_۲۲۰۸.

۲. شیخ عباس قمی، الأنوار البهیة، ص ۷۲.

حضرت در جریان سقیفه، ضمن برشمردن فضایل و کمالات خویش و اینکه او باید بعد از پیامبر، رهبری و هدایت جامعه اسلامی را عهده‌دار شود نه دیگران، به ابوبکر فرمود: «تورا به خدا سوگند می‌دهم، آیا آن‌کس که رسول خدا او را برای همسری دخترش برگزید و فرمود خداوند او را به همسری تو [علی] درآورد، من هستم یا تو؟ ابوبکر پاسخ داد: تو هستی. امام فرمود: تورا به خدا سوگند، آیا من پدر حسن و حسین که دو سبط و ریحانه پیامبرند و حضرتش فرمود آنان سروران جوانان اهل بهشت هستند و پدر آنان بهتر از خودشان است، شما هستید یا من؟ ابوبکر گفت شما».^۱

۴. همکاری با همسر

بی‌مسئولیتی و ناپسندداشتن همکاری در زندگی مشترک از سوی زن یا مرد، کاری نادرست و آزاردهنده است و چه‌بسا در درازمدت، سبب سردی روابط و ایجاد منت‌گذاری شود. امام صادق علیه السلام در اهمیت این امر که از پدرانشان روایت کرده‌اند که امیرالمؤمنین علی علیه السلام و همسرشان حضرت فاطمه زهرا علیهما السلام در خصوص تقسیم کار از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نظر خواستند. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: «کارهای تا دم در خانه به عهده فاطمه علیهما السلام و کارهای پشت در خانه به عهده علی علیه السلام باشد». حضرت زهرا علیهما السلام فرمودند: «از این تصمیمی که پیامبر گرفت و مرا از سروکارداشتن با مردها [وظایف بیرونی] بی‌نیاز کرد، آن‌قدر شادمان شدم که جز خداوند کسی نمی‌داند».^۲

در روایتی دیگر به تقسیم کارهای روزمره اشاره شده است: «كَانَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام يَخْتَضِبُ وَيَسْتَقِي وَيَكْنُسُ وَكَانَتْ فَاطِمَةُ علیهما السلام تَطْحَنُ وَتَغْنِجُ وَتَحْبِزُ»^۳ حضرت امیر علیه السلام هیزم تهیه می‌کردند، آب از چاه می‌آوردند و خانه را جاروب می‌کردند؛ حضرت فاطمه علیهما السلام نیز گندم را آرد می‌نمودند، خمیر می‌کردند و نان می‌پختند».

همکاری در خانه برای همسر آن‌قدر ارزشمند است که علی علیه السلام نقل می‌کند: «روزی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به خانه ما آمدند ... و من مشغول پاک‌کردن عدس بودم. حضرت به من فرمودند: ای ابوالحسن گفتم: لیبیک یا رسول‌الله. فرمودند: گوش کن، من چیزی نمی‌گویم مگر اینکه پروردگارم به من امر نموده باشد. مردی در خانه همسرش را کمک نمی‌کند مگر آنکه به ازای هر

۱. احمد بن علی طبرسی، الإحتجاج علی أهل اللجاج، ج ۱، ص ۱۲۳.

۲. عبدالله بن جعفر حمیری، قرب الاسناد، ص ۵۲.

۳. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۹، ص ۵۶۳.

موی در بدنش، برایش عبادت یک سال روزه و قیام در شب باشد و خداوند به او پاداشی را عطا می‌کند که به صابران، داوود پیامبر علیه السلام، یعقوب علیه السلام و عیسی علیه السلام عطا فرموده است.^۱

شایان ذکر است که همکاری‌های متقابل میان زن و مرد باید مقدمه‌ای برای دستیابی به آرامشی خاص باشد که با حال و هوای بندگی و عبودیت خداوند سازگار است؛ چراکه این امر یکی از اهداف اصلی خلقت محسوب می‌شود. این همسویی در هدف، در پاسخ‌های خود این زوج الهی نیز نمودار است. همان‌گونه که امام علی علیه السلام در پاسخ به پرسش پیامبر صلی الله علیه و آله که پرسیدند «همسرت را چگونه یافتی؟»، فرمودند: «بهترین همکار و یاور در راه اطاعت از خداوند». همسرش حضرت فاطمه علیها السلام نیز در پاسخ به پدرش، علی علیه السلام را «بهترین شوهر» معرفی نمودند.^۲

همسر آیت‌الله نجفی مرعشی می‌گوید: «شصت سال با آیت‌الله مرعشی زندگی کردم و در تمام این مدت، ایشان هرگز با من با لحنی تحکم‌آمیز یا خشن سخن نگفتند و رفتاری تند با من نداشتند. تا زمانی که توانایی حرکت داشتند، اجازه نمی‌دادند دیگران کاری برایشان انجام دهند؛ حتی هنگامی که تشنه می‌شدند، خودشان بر می‌خاستند، به آشپزخانه می‌رفتند و آب می‌نوشیدند و به من هم اطلاعی نمی‌دادند. ایشان علاوه بر یک همسر خوب، مهربان و دوست‌داشتنی بودن، برای من مانند یک رفیق صمیمی و همکار غمخوار بودند و در کارهای منزل به من کمک می‌کردند. بسیاری از اوقات در کارهای آشپزخانه، از جمله درست کردن غذا، پاک کردن سبزی و شستن میوه و وسایل، مرا یاری می‌نمودند و رفتارشان برای تمام اهل خانه الگو بود».^۳

۵. صداقت

صداقت، اساس اعتماد و سنگ بنای همه روابط انسانی است. در هر عرصه‌ای از زندگی - از دوستی و کار گرفته تا خانواده - راستی و شفافیت عامل پایداری و آرامش روابط است. در زندگی زن‌شویی نیز صداقت نقشی بنیادین دارد؛ زیرا اعتماد میان زن و شوهر، ستون اصلی استواری و تداوم خانواده به شمار می‌آید. هرچه راست‌گویی در رفتار و گفتار پررنگ‌تر باشد، اعتماد عمیق‌تر و محبت پایدارتر خواهد بود؛ اما با جایگزینی بی‌اعتمادی و پنهان‌کاری، پایه‌های زندگی سست می‌گردد و گرمای عشق کم‌فروغ می‌شود.

۱. محمد بن محمد شعیری، جامع الأخبار، ص ۱۰۲.

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۱۱۷.

۳. <https://hawzah.net/fa/Magazine/View/۳۲۸۰/۴۳۶۶/۳۵۴۵۰>.

در روایتی زیبا، حضرت زهرا خطاب به امیرالمؤمنین فرمودند: «ای پسرعمو، هرگز از من دروغ یا خیانتی ندیده‌ای و از روزی که با تو زندگی کرده‌ام، هیچ‌گاه مخالفتی با تو نداشته‌ام». امام علی علیه السلام در پاسخ با بزرگ‌منشی و مهر فرمودند: «مَعَاذَ اللَّهِ أَنْتِ أَعْلَمُ بِاللَّهِ وَأَبْرُؤُا أَتَقِي وَأَكْرَمُ وَأَشَدُّ خَوْفًا مِنَ اللَّهِ أَنْ أُؤْبَحِكَ غَدًا بِمُخَالَفَتِي فَقَدْ عَزَّ عَلَى بِمُفَارَقَتِكَ... پناه بر خدا، تو دانسته‌ای که خدا، نیکوکارتر، پاک‌تر، پرهیزکارتر و گرامی‌تر از آنی که من تو را به مخالفت با خویش سرزنش کنم. جدایی تو برای من بسیار سخت است، اما مرگ گریزی ندارد. سوگند به خدا، با رحلت تو، اندوه از دست دادن رسول الله برایم تازه شد. مصیبت تو اندوهی است که تسلی ندارد و فاجعه‌ای است که جبران‌پذیر نیست. إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ»^۱.

این گفتگوی روح‌نواز، تصویری والا از همدلی، صداقت و پیوند معنوی میان زن و شوهر مؤمن را نشان می‌دهد؛ پیوندی که بر پایه اعتماد متقابل و راستی در رفتار شکل گرفته است و الگویی ماندگار برای همه خانواده‌هاست. فریب و ریا نبود اندر نهاد چو با راستی شد همی کار شاد

۶. وفاداری

وفاداری شوهر در برابر وعده‌هایش به همسر، یکی از مسائل مهم و تأثیرگذار در جلب اعتماد و استحکام روابط زندگی مشترک است. این امر در نهایت منجر به تربیت و رشد تعالی‌بخش فرزندان خواهد شد؛ زیرا آنها می‌آموزند که در زندگی خود به عهد و پیمان خود با دیگران اهل وفا باشند، البته در صورتی که این وفاداری بر اساس منطق و مطابق با تعالیم اسلامی باشد.

امام علی علیه السلام هنگام ملاقات با همسرش که در بستر بیماری قرار داشت، سر مبارکش را به سینه چسباند و فرمود: «هرچه می‌خواهی وصیت کن... هرچه بخواهی انجام می‌دهم»؛ حتی اظهار داشتند: «فرمان تو را بر نظر و خواست خویش مقدم می‌دارم». همسرش فاطمه علیها السلام برای شوهرش دعا کردند و فرمودند: «ای پسرعموی رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم، خداوند بهترین پاداش را از جانب من به تو عنایت فرماید»^۲.

اوج وفاداری در این روایت مشاهده می‌شود؛ با اینکه حضرت فاطمه علیها السلام برای ایشان دعا کردند، باز هم برای شوهرشان گریه می‌کنند. امام علی علیه السلام از ایشان پرسیدند: «ای سرور من،

۱. محمد بن احمد قتال نیشابوری، روضة الواعظین و بصيرة المتعظین، ج ۱، ص ۱۵۱.

۲. شیخ عباس قمی، الأنوار البهیة، ص ۶۷.

چرا گریه می‌کنی؟» در پاسخ گفتند: «گریه‌ام برای مصیبت‌هایی است که بعد از من با آن ملاقات خواهی کرد». امام علی علیه السلام به او فرمودند: «لَا تَبْكِي قَوْلَ اللَّهِ إِنَّ ذَلِكَ لَصَغِيرٌ عِنْدِي فِي ذَاتِ اللَّهِ»^۱ گریه نکن، سوگند به خدا این مصایب در راه خدا [چون برای خداست] در نزد من کوچک و ناچیز است».

وقتی امام علی علیه السلام در جایگاه یک شوهر با همسرشان چنین رفتاری دارند، به ما می‌آموزد که وفاداری را به عنوان یک اصل اساسی در زندگی مشترک مورد توجه قرار دهیم و نباید در حوادث روزگار، چشم‌وهم‌چشمی‌ها و وعده‌و وعیدهای دیگران اثر منفی در ما داشته باشد و بنیاد خانواده را متزلزل کند.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

۱. ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة‌الله، شرح نهج‌البلاغه، محقق/مصحح: محمدابوالفضل ابراهیم، قم: مکتبه‌آیه‌الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ ق.
۲. ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی، شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار علیهم السلام، محقق/مصحح: محمدحسین حسینی جلالی، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۹ ق.
۳. اربلی، علی بن عیسی، کشف‌الغمة فی معرفة الأئمة علیهم السلام، قم: رضی، ۱۴۲۱ ق.
۴. اربلی، علی بن عیسی، کشف‌الغمة فی معرفة الأئمة علیهم السلام، محقق/مصحح: سیدهاشم رسولی محلاتی، تبریز: بنی‌هاشمی، ۱۳۸۱ ق.
۵. انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، چ ۲، تهران: انتشارات سخن، ۱۳۸۲ ش.
۶. تمیمی‌آمدی، عبدالواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، محقق/مصحح: سیدمهدی رجائی، چ ۲، قم: دارالکتاب اسلامی، ۱۴۱۰ ق.
۷. حمیری، عبدالله بن جعفر، قرب‌الإنسان، قم: مؤسسة آل‌البيت علیهم السلام، ۱۴۱۳ ق.
۸. دشتی، محمد، نهج‌الحیة: فرهنگ سخنان فاطمه علیها السلام، چ ۱۱، قم: مؤسسه تحقیقاتی امیرالمومنین علیه السلام، ۱۳۷۴ ش.
۹. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران (چاپ‌گستر)، ۱۳۷۷ ش.

۱. همان، ص ۶۹.

۱۰. ديلمى، حسن بن محمد، إرشاد القلوب إلى الصواب، قم: الشريف الرضى، ۱۴۱۲ ق.
۱۱. رحمانى همدانى، احمد، فاطمة الزهراء بهجة قلب المصطفى عليه السلام، چ ۳، تهران: منير، ۱۳۷۸ ش.
۱۲. سيد رضى، محمد بن حسين، نهج البلاغة، قم: مؤسسه نهج البلاغه، ۱۴۱۴ ق.
۱۳. سيد رضى، محمد بن حسين، نهج البلاغة، مترجم: محمد دشتى، قم: مشهور، ۱۳۷۹ ش.
۱۴. شعيرى، محمد بن محمد، جامع الأخبار، نجف: مطبعة حيدرية، [بى تا].
۱۵. شيخ حر عاملى، محمد بن حسن، وسائل الشيعة، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، ۱۴۰۹ ق.
۱۶. شيخ عباس قمى، الأنوار البهية، مترجم: محمد محمدى اشتهااردى، چ ۳، قم: ناصر، ۱۳۸۰ ش.
۱۷. صدوق، محمد بن على ابن بابويه، عيون اخبار الرضا عليه السلام، محقق/ مصحح: مهدى لاجوردى، تهران: نشر جهان، ۱۳۷۸ ق.
۱۸. طبرسى، احمد بن على، الإحتجاج على أهل اللجاج، محقق/ مصحح: محمدباقر خراسان، مشهد: نشر مرتضى، ۱۴۰۳ ق.
۱۹. طبرسى، فضل بن حسن، اعلام الورى، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، ۱۴۱۷ ق.
۲۰. طبرسى، فضل بن حسن، مجمع البيان فى تفسير القرآن، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
۲۱. طوسى، محمد بن حسن، التبيان فى تفسير القرآن، مصحح: احمد حبيب عاملى، بيروت: دار إحياء التراث العربى، [بى تا].
۲۲. عياشى، محمد بن مسعود، التفسير، محقق: هاشم رسولى، تهران: مكتبة العلمية الاسلامية، ۱۳۸۰ ق.
۲۳. فتال نيشابورى، محمد بن احمد، روضة الواعظين و بصيرة المتعظين، چ ۱، قم: انتشارات رضى، ۱۳۷۵ ش.
۲۴. فراهيدى، خليل بن احمد، كتاب العين، چ ۲، قم: هجرت، ۱۴۱۰ ق.
۲۵. فيض كاشانى، محمد محسن بن شاه مرتضى، تفسير الصافى، محقق/ مصحح: حسين اعلمى، چ ۲، تهران: مكتبة الصدر، ۱۴۱۵ ق.
۲۶. قمى، على بن ابراهيم، تفسير القمى، محقق: طيب موسوى جزايرى، چ ۳، قم: دارالكتاب، ۱۳۶۳ ش.
۲۷. قندوزى، سليمان بن ابراهيم، ينابيع المودة لذوى القربى، قم: منظمة الاوقاف و الشؤون الخيرية، دارالأسوة للطباعة و النشر، ۱۴۲۲ ق.

۲۸. کاشانی، فتح‌الله بن شکرالله، منهج الصادقین فی إلزام المخالفین، چ ۱۳، تهران: کتابفروشی اسلامیة، [بی‌تا].
۲۹. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، قم: دارالحديث، ۱۴۲۹ ق.
۳۰. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، چ ۲، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۳۱. نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسة آل البيت علیہ السلام، ۱۴۰۸ ق.